

مطالعه تطبیقی مضامین دینی در کتیبه‌های محراب‌های گچی دوره سلجوقی و ایلخانی

فرزاد فیضی*، کریم حاجی‌زاده**، سارا صادقی***

چکیده

۶۱

در طول ادوار تاریخی، تغییرات اجتماعی، سیاسی و مذهبی به بهترین نحو در هنر و معماری آن دوره متجلی شده‌اند. کتیبه‌های مذهبی دوران مختلف، منعکس‌کننده عقاید و اندیشه‌های غالب بر جامعه آن دوره بوده و حاوی اطلاعات ارزشمندی از اوضاع مذهبی، اجتماعی و فرهنگی زمان نگارش خویش هستند. در بین عناصر مختلف معماری اسلامی، محراب به‌عنوان نماد قبله، همواره مورد توجه هنرمندان بوده و به تزئینات مختلفی از جمله کتیبه‌ها مزین شده است. تا کنون، اکثر مطالعات در مورد محراب‌های گچی ایلخانی، از منظر درونی و پیرامون زیبایی‌شناسی عناصر تزئینی و دسته‌بندی آنها بوده و کمتر از منظر بیرونی و به علل پدیداری و ریشه‌یابی این مضامین بر روی محراب‌ها پرداخته شده است. بر همین اساس پژوهش حاضر، به بررسی تطبیقی کتیبه‌های محراب‌های گچی دوره سلجوقی و ایلخانی از رویکرد محتوایی (مضامین دینی) پرداخته است. روش پژوهش تطبیقی-تحلیلی و ابزار گردآوری اطلاعات، بررسی میدانی و اسناد کتابخانه‌ای بوده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که مضامین کتیبه‌های محراب‌های دو دوره با وجود اشتراک در مفاهیم کلی مانند؛ مبدأشناسی (توحید و عدل) و مباحث نماز و زکات و فرعیات آنها، دارای افتراقات زیادی نیز هستند؛ این مضامین در بسیاری از موارد همانند مضامین اهل سنت (اسامی خلفای راشدین و احادیث اهل سنت) در محراب‌های سلجوقی و مضامین عرفانی - شیعی در محراب‌های ایلخانی که به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم در کتیبه‌ها نمود یافته، با جریان‌ها و گرایش‌های مذهبی حاکم بر جامعه خود همگام و هماهنگ هستند و در واقع، جهان‌بینی جدید هر دوره به‌نحوی در کتیبه‌های محراب‌ها ظهور و تبلور یافته است.

کلیدواژه‌ها: محراب گچی، کتیبه‌های مذهبی، مضامین دینی، دوره سلجوقی، دوره ایلخانی

* دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی (نویسنده مسئول). Farzadfeyzi50@yahoo.com

** استادیار، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی. k_hajizadeh@uma.ac.ir

*** دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی. s.sadeghi809@gmail.com

مقدمه

کتیبه به‌عنوان عنصری تزئینی در معماری، عبارت از خطوط درشت و جلی است که از روی کاغذ و از دست کاتب، به صفحات کاشی منتقل می‌شود و بر سردرها، دیوارها و محراب‌های مساجد مکان‌های مقدس و بناهای مهم دیگر قرار گرفته، یا بر روی مینا و قطعات چوب و فلز نقش بسته و در درب‌ها و اماکن متبرکه نصب می‌شود (فضائلی، ۱۳۸۴: ۱۳۰). محراب‌ها نیز به‌عنوان نمادی‌ترین عناصر معماری مذهبی، علاوه بر تزئینات مختلف گیاهی و هندسی، دارای کتیبه‌های مختلفی با خطوط و اقلام متنوع هستند. این کتیبه‌ها علاوه بر جنبه زیبایی‌شناختی مانند؛ نوع خط، شیوه اجرا و غیره، دارای نقش آیینی و مذهبی بوده و به‌نوعی نقش مهمی در ترویج فرهنگ اسلامی داشته‌اند. کتیبه‌ها، گواه مستقیمی بر رویدادهای زمان ظهور خود تلقی شده و ارزش والایی در ثبت رخداد‌های تاریخی دارند (صالحی کاخکی و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۶: ۵۶). کتیبه‌های با مضامین دینی و مذهبی، بیانگر بسیاری از حقایق معنوی و ارزش‌های عرفانی بوده‌اند و کشف و تأویل معانی آنها، روشنگر وضعیت دینی حاکم بر دوره ظهور آنها خواهد بود که در مضامین کتیبه‌ها مشهود است (فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۵: ۶). دو دوره سلجوقی و ایلخانی، از مهم‌ترین ادوار تاریخی ایران اسلامی محسوب شده که هنر و معماری در آنها به نهایت شکوفایی و بالندگی می‌رسند. این دو دوره از لحاظ دین و مذهب حاکم بر آنها، کاملاً متفاوت با یکدیگر هستند؛ در حالی که در دوره سلجوقی (۴۲۹-۵۹۰ ه.ق.)، اختلافات مذهبی و عملکرد تعصب‌آمیز سلاطین و برخی از وزرای آن را شاهد هستیم، در دوران ایلخانی (۷۳۶-۶۵۴ ه.ق.)، با تسامح و تساهل مذهبی سلاطین و آزادی اندیشه‌های مختلف روبه‌رو می‌شویم. در دوره سلجوقی که هم‌زمان با دوره دوم خلافت عباسی در بغداد است، تسنن، مذهب غالب و مورد حمایت حکومت بوده؛ اما بعد از حملات مغول و فروپاشی حکومت عباسی و در دوره ایلخانی، جهان‌بینی حاکم بر جامعه اسلامی، با تغییر و تحولات بسیاری روبه‌رو شد که رشد عرفان و تصوف و تشیع از آن جمله است. با توجه به اینکه عقاید دینی و مذهبی دوره‌های مختلف به‌خوبی در هنر و معماری باقی‌مانده از آنها بازتاب یافته‌اند، محراب به‌عنوان مقدس‌ترین عنصر بناهای مذهبی دوره اسلامی، محل مناسبی برای مطالعه در این زمینه است. این پژوهش با هدف تطبیق مضامین کتیبه‌های مذهبی محراب‌های دوران سلجوقی و ایلخانی، به تحلیل مصادیق و نمونه‌های سالم باقی‌مانده از آنها می‌پردازد. اهمیت این پژوهش از آن‌رو است که اکثر مطالعات

صورت‌گرفته در مورد تزئینات محراب‌ها، از منظر درونی و پیرامون زیبایی‌شناسی عناصر تزئینی بوده و کمتر از منظر بیرونی و به علل پدیداری کتیبه‌هایی با مضامین مختلف در آنها پرداخته شده است. پژوهش حاضر، در پی پاسخ‌گویی به سؤالاتی از این دست است؛ وجوه افتراق و اشتراک مضامین به‌کار رفته در محراب‌های دوره سلجوقی و ایلخانی کدام هستند؟ اشرافیت مذهب اهل سنت در دوره سلجوقی و ظهور جهان‌بینی جدید عرفانی - شیعی در دوره ایلخانی، چه نمودی در کتیبه‌های محراب‌ها به‌عنوان مقدس‌ترین عناصر بناهای مذهبی داشته است؟ فرض اولیه بر این است که با توجه به جنبه تقدس و دینی محراب‌ها، اشتراکات زیادی در مضامین کتیبه‌های دو دوره وجود داشته باشند و از طرفی، با توجه به عقاید و اندیشه‌ها و جهان‌بینی متفاوت حاکم بر دو دوره، تفاوت‌ها و مضامین جدیدی نیز در هر دوره شاهد باشیم. نگارندگان با استناد به نمونه‌های سالم و شاخص انتخاب‌شده، به تحلیل و تطبیق مضامین کتیبه‌ها پرداخته‌اند؛ بنابراین، امید است که این مقاله بتواند زمینه را برای ادامه پژوهش‌ها با محوریت پدیدارشناسی عناصر تزئینی از جمله؛ کتیبه‌های دینی محراب‌ها در دوره‌های مختلف اسلامی، هموارتر نماید.

پیشینه پژوهش

تزئینات گچ‌بری در هنر اسلامی، همواره یکی از موضوعات مورد پژوهش برای محققین و نویسندگان هنر اسلامی بوده است که اکثراً در معرفی تزئینات بناها بدان پرداخته‌اند (گذار و همکاران، ۱۳۸۸؛ کیانی، ۱۳۸۹؛ پوپ، ۱۳۹۳). پژوهش‌های پیرامون مضامین محراب‌های گچ‌بری و تحلیل کتیبه‌های آنها در دوره‌های مختلف تاریخی، زیاد نبوده و با کاستی روبه‌رو هستند. بیشتر مطالعات صورت‌گرفته، اکثراً از منظر درونی و پیرامون زیبایی‌شناسی و دسته‌بندی نقوش و تزئینات بوده و از منظر بیرونی کمتر بدانها پرداخته شده است. عنصر محراب به‌طور خاص، توسط علی سجادی (۱۳۷۶) در کتاب "سیر تحول محراب در معماری اسلامی از آغاز تا حمله مغول" مورد مطالعه قرار گرفته که با توجه به کلی بودن موضوع، امکان پرداختن به جزئیات و نگاه دقیق به عناصر تزئینی برای نویسنده میسر نبوده است. صالحی بزاز (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان "خط و مضمون در کتیبه‌های محراب‌های گچ‌بری بناهای دوره سلجوقی"، پس از بررسی تعدادی از محراب‌های بناهای سلجوقی، به این نتیجه رسیده که کتیبه‌ها غالباً حاوی آن دسته از آیاتی بوده که به اهمیت نماز و ساخت مساجد تأکید دارند. در زمینه بررسی مضامین کتیبه‌های محراب‌های دوره ایلخانی، می‌توان به مقاله "مضمون کتیبه‌های قرآنی

نیز در بررسی مضامین کتیبه‌ها، از روش تفسیری-تحلیلی بهره گرفته شده است. اطلاعات و داده‌های مورد نیاز، از طریق مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای و بازدید از نمونه‌های مورد مطالعه، گردآوری شده‌اند و به تحلیل داده‌ها و اثبات و یا رد فرضیه‌ها پرداخته شده است. روش تجزیه و تحلیل داده‌های آماری به دست آمده نیز به صورت کیفی و عقلی است.

معرفی کلی محراب‌های مورد مطالعه

دوره سلجوقی

محراب در لغت، به معنی بالاخانه، صدر مجلس و پیشگاه مجلس است (دهخدا، ۱۳۷۳). محراب در ابتدا، برای نشان دادن جهت قبله برای اقامه نماز به وجود آمد و از سنگی ساده یا تکه‌ای چوب، به عنصر اصلی معماری ایران تبدیل شد. در مورد منشأ و مفهوم محراب، دو مکتب عمده سنت‌گرا و تاریخی‌نگر وجود دارد؛ سنت‌گراها محراب را نماد مهمی می‌دانند که حاکی از نوعی معنویت است (هیلن براند، ۱۳۹۱: ۱۸). به گفته پیروان این مکتب، محراب نه تنها محل جهاد با نفس و وسوسه‌های شیطان بوده، بلکه پناهگاهی امن و قرارگاهی برای سکون جان و آسایش روح است (بلخاری، ۱۳۹۰: ۳۷۶). بورک‌ها، مظهریت محراب را در پناهگاه بودن آن می‌داند (۱۳۶۵: ۹۷). در مقابل، تفکر تاریخی‌نگر در کنار پذیرش جنبه معنوی محراب، در بسیاری موارد آن را مقدس نمی‌داند (ایروین، ۱۳۸۹: ۹۰). این تفسیر اعتقاد دارد که محراب نخستین بار، در مسجد ولید در مدینه پدید آمد و جایگزین مسجد خانه پیامبر شد و هدف از ایجاد آن، نمادینه کردن جایگاهی بوده که پیش‌نماز در آن می‌ایستاد و تنها مفهوم خاص یادبود مذهبی آن بوده که موجب پذیرش این جایگاه در تمامی بناهای مذهبی شده است (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۹۰: ۳۲). برخی از متفکران این تفکر، منشأ محراب را در مهرابه‌های معابد مهری و یا فرورفتگی‌های کلیسای مسیحیان (همان: ۱۷۹) و برخی نیز خاستگاه آن را در معابد بودائیان می‌دانند (سجادی، ۱۳۷۶: ۴۳-۳۹). به اعتقاد این تفکر، برخورد یک‌سو نگرانه با عنصر محراب، موجب غفلت از بسیاری از اطلاعات تاریخی، اجتماعی و مذهبی مناطق مختلف در روند تبدیل محراب به عنوان یک عنصر نمادین، خواهد شد. در ایران از قدیمی‌ترین محراب‌ها، می‌توان به محراب مسجد عتیق یا مسجد جامع شیراز اشاره کرد که در سال ۲۸۱ ه.ق. به دستور عمر و لیث بنا شد (جوادی، ۱۳۶۳: ۷۱۳). هنرمندان از قرن سوم هجری، به تزئین محراب توجه نموده و با نقوش گیاهی، کتیبه، نقوش هندسی و سمبلیک، آن را آراسته‌اند (مهدی‌نژاد مقدم و گودرزی، ۱۳۹۳: ۷).

در محراب‌های گچی ایلخانان " اثر خانم شکفته (۱۳۹۴) اشاره کرد که نویسنده پس از بررسی و دسته‌بندی آیات استفاده‌شده در کتیبه‌های محراب‌ها، به این نتیجه رسیده است که در محراب‌های ایلخانی، ۲۱ آیه متفاوت تکرار شده که از بین آنها، سوره‌های مؤمنون، انسان، فتح، بقره و توبه بیشترین سهم را داشته و مضامین آنها بیشتر در بر گیرنده مباحث توحیدی و آیاتی در خصوص آداب نماز و ویژگی‌های بانیمان مساجد هستند. محققان و نویسندگان دیگری هر کدام از زوایای مختلف به محراب‌های گچ‌بری دوره ایلخانی پرداخته‌اند؛ به عنوان مثال، بعضی از آنها فرم نقش مایه‌ها را در چندین محراب دوره ایلخانی با یکدیگر مقایسه تطبیقی کرده (نقیب اصفهانی و دیگران، ۱۳۹۵) و یا سعی در نشان دادن تداوم نقش مایه‌های ساسانی در محراب‌های گچی سلجوقی و ایلخانی داشته‌اند (انصاری، ۱۳۶۶؛ شیخی و آشوری، ۱۳۹۳). مطالعات صورت گرفته نشان می‌دهند علی‌رغم اهمیت مطالعه تطبیقی در موضوعات دینی، پژوهشی با این رویکرد در زمینه مقایسه و تحلیل مضامین دینی کتیبه‌های محراب‌های گچی دو دوره سلجوقی و ایلخانی به عنوان نمادی‌ترین عنصر بناهای مذهبی، صورت نگرفته است که بر ضرورت پرداختن بدان تأکید می‌کند.

روش و جامعه آماری پژوهش

از دوره سلجوقی، حدود ۲۳ عدد محراب گچی باقی مانده که تعدادی از آنها دچار تخریب شده و در دوره‌های بعدی تعمیر و مرمت شده‌اند. از دوره ایلخانی نیز ۳۱ محراب گچی به یادگار مانده که چند عدد از آنها در محل اصلی خود نبوده و در موزه‌ها محفوظ هستند. پس از بررسی و مطالعه دقیق اولیه تمامی محراب‌ها، برای رعایت اختصار، از بین محراب‌هایی که سالم و اصیل بوده، تعدادی برای مطالعه تطبیقی انتخاب شدند. از این‌رو، از دوره سلجوقی، تعداد ۸ محراب سالم و از دوره ایلخانی، تعداد ۱۰ محراب سالم به عنوان محراب‌های شاخص برگزیده شده و به مرحله تحلیل و تطبیق مضامین کتیبه‌ها راه یافتند. تزئینات کتیبه‌نگاری محراب‌ها شامل؛ آیات قرآنی، احادیث، نام پیامبر و ائمه معصومین، عبارات تاریخی، نام سفارش‌دهنده یا نام معمار، رقم و امضا بوده (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۴۱-۳۸) که در پژوهش زیر با توجه به موضوع آن، مضامین دینی مانند؛ آیات قرآنی، احادیث و اسامی متبرکه که مد نظر هستند. همچنین در انتخاب محراب‌ها سعی شده از پهنه‌های مختلف جغرافیایی هر دو دوره، نمونه‌های سالمی انتخاب شده تا از این طریق، نتایجی دقیق‌تر حاصل شوند. روش انجام این پژوهش، به شیوه تطبیقی-تحلیلی بوده و

از دوره سلجوقی (۵۹۰-۴۲۹ ه.ق.)، حدود ۲۳ عدد محراب گچ‌بری موجود است که تعدادی از آنها دچار تخریب شده و در دوره‌های بعدی تعمیر و مرمت شده‌اند. در این پژوهش، مضامین ۸ محراب سالم و شاخص دوره سلجوقی، مورد مطالعه و مقایسه قرار خواهند گرفت. محراب‌های مورد مطالعه دوره سلجوقی عبارت هستند از: محراب‌های مساجد جامع اردستان، گلپایگان، برسیان، زواره، مسجد میرنطنز و مقبره پیرحمزه سبزپوش در استان اصفهان، محراب مسجد حیدریه قزوین و محراب رباط شرف در سرخس در خراسان.

دوره ایلخانی

در دوره ایلخانی (۷۳۶-۶۵۴ ه.ق.)، محراب‌های گچی بی‌نظیری تولید شده که از نظر مضامین و نقوش، نوآوری‌هایی نسبت به دوره قبلی داشته و در واقع، نقطه پایان تولید و ساخت محراب‌های گچی بودند؛ پس از این دوره، ساخت محراب با کاشی متداول شد. از این دوره، حدود ۳۱ عدد محراب گچی به یادگار مانده که پس از مطالعه و بررسی اولیه، تعداد ۱۰ محراب سالم که بیشترین آگاهی را برای خواننده فراهم کرده، به‌عنوان نمونه‌های مورد مطالعه از این دوره انتخاب شدند. محراب‌های مورد مطالعه این دوره عبارت هستند از: محراب گنبد علویان همدان، محراب مسجد جامع ارومیه، محراب مسجد کرمانی تربت جام، محراب مسجد جامع بسطام در استان سمنان، محراب مسجد جامع ساوه، محراب امامزاده ربیع‌خاتون اشترجان، محراب مقبره پیربکران در فلاورجان، محراب اولجایتو در اصفهان، محراب مسجد جامع اشترجان و محراب مسجد جامع تبریز.

مقایسه تطبیقی مضامین کتیبه‌های محراب‌ها

در جدول‌های ۱ و ۲ پس از ارائه تصاویر، مشخصات دقیق و جزئیات کتیبه‌های دینی به‌کار رفته در محراب‌های مورد مطالعه و مضامین آنها نیز آورده می‌شوند.

بر اساس اطلاعات جدول‌های ۱ و ۲، سوره‌ها و آیات مختلفی در کتیبه‌های محراب‌های مورد مطالعه در هر دو دوره سلجوقی و ایلخانی مشاهده می‌شوند. در هر دو دوره، بعضی سوره‌ها و آیات بیشترین کاربرد را داشته و بعضی از آیات در یکی از دو دوره، نمود بیشتری داشته‌اند. در محراب‌های دوره سلجوقی، آیات متعددی از ۱۳ سوره قرآن کریم به‌کار رفته که سوره‌های اسراء، شوری، فرقان و فصلت صرفاً در محراب‌های این دوره دیده می‌شوند و در محراب‌های دوره ایلخانی، آیات مختلفی از ۱۴ سوره قرآن کریم به‌کار رفته که سوره‌های فتح، یونس، جمعه، یس و فاتحه اولین بار در محراب‌های این دوره ظهور کرده‌اند. همچنین اسامی و القاب خداوند، پیامبر اکرم

(ص) و ائمه معصومین نیز در محراب‌ها به‌کار رفته‌اند. در محراب‌های دوره سلجوقی، آیاتی از سوره بقره (۱۸۲، ۲۵۵ و ۲۵۶، ۲۸۵ و ۲۸۶)، آیات ۱۶ تا ۱۹ آل عمران، ۱۸ و ۱۹ سوره توبه و ۱۱۴ تا ۱۱۶ سوره هود، بیشترین کاربرد را داشته و در محراب‌های دوره ایلخانی، آیات ۱ تا ۴ سوره انسان و آیات متعددی از سوره بقره، مؤمنون و فتح، بیشترین استفاده را داشته‌اند. همچنین در محراب‌های این دوره، اسما و القاب الهی، پیامبر و ائمه اطهار، فضاهای زیادی از کتیبه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند.

تحلیل مضامین استفاده‌شده در محراب‌های دو دوره

تشابهات

بر طبق تحقیقات صورت‌گرفته، مضامین مربوط به نماز، زکات، توحید (ذاتی و مالکیت)، حمد و ستایش خداوند، اهمیت ساخت مساجد، پیامبرشناسی، پایداری در ایمان و همچنین، اسامی و القاب الهی، در محراب‌های هر دو دوره سلجوقی و ایلخانی دیده می‌شوند. علت استفاده از آیات خاص در محراب‌ها به‌عنوان نمادی‌ترین و مذهبی‌ترین عناصر بناهای مذهبی، در ارتباط با مضمون آنها بوده و متأثر از مسائل گوناگون دینی، مذهبی، آیینی و حتی سیاسی است. توحید و یکتاپرستی، پایه و اساس دین اسلام است و در محراب‌های هر دو دوره سلجوقی و ایلخانی دیده می‌شود. از جمله آیاتی که حامل مفاهیم توحیدی بوده، آیات ۲۵۵ و ۲۵۶ سوره بقره (آیت‌الکرسی) است که در محراب رباط شرف از دوره سلجوقی و محراب‌های مسجد جامع ساوه، مسجد جامع ارومیه و گنبد علویان مربوط به دوره ایلخانی دیده می‌شوند. در روایات شیعه و سنی آمده که این آیه، به‌منزله قله قرآن است و بزرگ‌ترین مقام را در میان آیات دارد (طباطبائی، ۱۳۶۷: ۳۵۴). همچنین سوره اخلاص که در محراب‌های هر دو دوره در مسجد گلپایگان و امامزاده ربیع‌خاتون دیده می‌شود، شامل خالص‌ترین عقاید توحیدی بوده و در واقع، شناسنامه خداوند است که او را از داشتن پدر و مادر و فرزند و همسر و شیبیه، بی‌نیاز، پاک و منزّه می‌داند (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۱۰: ۶۴۲). آیات ۱۸ و ۱۹ آل عمران نیز که شامل ناب‌ترین عقاید توحیدی بوده، در محراب‌های سلجوقی مسجد جامع زواره و مسجد حیدریه قزوین و محراب‌های ایلخانی مسجد جامع ارومیه و مسجد جامع اشترجان دیده می‌شوند. این آیات، به‌گوشه‌ای از دلایل توحید و خداشناسی و بیان روشنی این راه پرداخته و می‌گویند: خداوند (با ایجاد نظام شگرف عالم هستی) گواهی می‌دهد که معبودی جز او نیست و نیز فرشتگان و صاحبان علم و دانشمندان به این امر گواهی می‌دهند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۷۰).

محراب	قدمت (ه.ق.)	خط کتیبه	کتیبه‌های دینی	مضمون
<p>مسجد جامع اردستان</p> 	۵۵۳ تا ۵۵۵	ثلث، کوفی	<p>- آیات ۸۰ تا ۸۴ سوره اسراء - آیات ۷۶ تا ۷۸ سوره حج - آیات ۱ تا ۵ سوره مؤمنون - آیه ۴۴ سوره ابراهیم - آیه ۱۶ سوره آل عمران - آیه ۱۱۶ سوره هود</p>	<p>- اهمیت صدق و راستی، فنای باطل و بقای حق به‌عنوان یک قانون الهی، اشاره به اهمیت نزول قرآن و خواندن آن. - اشاره به برتری مقام برخی از فرشتگان، اهمیت نماز و به‌ویژه رکوع و سجده، بازگشت همه به سوی خدا. - اشاره به صفات برجسته مؤمنان، اهمیت خواندن نماز و پرداختن زکات. - اشاره به نزول پاره‌ای از بلاها و مجازات‌های دنیوی. - شمردن صفات ممتاز مؤمنان و شکیبایی، صبر، عبودیت و استغفار آنها. - اشاره به کم بودن صاحبان علم و افراد مصلح در هر جامعه‌ای.</p>
<p>مسجد جامع گلپایگان</p> 	۵۰۸	کوفی گره‌دار	<p>- آیات ۲۸۵ و ۲۸۶ سوره بقره - آیات ۱ تا ۴۱ سوره مؤمنون - سوره اخلاص - آیه ۱۱ سوره شورا - حدیث عشره مبشره - اسامی خلفای راشدین</p>	<p>- اشاره به اصول دین (توحید، نبوت، معاد) و همچنین آمادگی انسان برای انجام تکالیف الهی. - اشاره به صفات ممتاز مؤمنان و پاکدامنی آنها. طبق پیام این آیات، هدف نهایی تمام برنامه‌های اسلامی، فلاح و رستگاری بوده و تکیه‌گاه انبیا، خداوند است. - شامل خالص‌ترین عقاید توحیدی است و خداوند را از داشتن پدر و مادر و یا فرزند و همسر و یا شبیه و شریک، پاک و منزه می‌داند. - اشاره به بی‌همتا و یگانه بودن خداوند و بیان اوصاف ذات مقدس خداوند. - طبق این روایت، حضرت محمد (ص) به ده تن از یاران نزدیک خویش بشارت بهشت را داده است. (این روایت در بسیاری از منابع اهل سنت آمده است).</p>
<p>مسجد جابرسیان</p> 	۴۹۸	کوفی ساده، کوفی بنایی	<p>- آیه ۱۸ سوره توبه - کلمه «الله» - عبارات اسمای الهی: - «الحمد لله» - «الملك لله، العظمة لله، القدرة لله، القوة لله، المنه لله، العزة لله» - «الله الخیر، الله القدير، فله الحمد» - «ياحنان، يا منان، يا سبحان، يا ديان»</p>	<p>- اهمیت ساخت مساجد و برشمردن ۵ صفت برای آبادکنندگان آن: کسانی که ایمان به خدا و روز رستاخیز داشته باشند، نماز را به پا دارند و زکات را بدهند و جز از خدا نترسند. - سپاس و ستایش خداوند و ذکر اسامی و القاب الهی</p>

ادامه جدول ۱. جزئیات کتیبه‌های محراب‌های مورد مطالعه دوره سلجوقی

محراب	قدمت (ه.ق.)	خط کتیبه	کتیبه‌های دینی	مضمون
مسجد جامع زواره 	۵۵۱ تا ۵۵۳	نسخ، کوفی، ثلث	- آیات ۷۸ تا ۸۰ سوره اسراء - آیات ۱۸ و ۱۹ سوره توبه - آیه ۱۸ سوره آل عمران	- اشاره اجمالی به وقت نمازهای پنج‌گانه و اهمیت نماز شب. - اشاره به اهمیت ساخت مسجد و برپایی نماز و پرداخت زکات و ذکر این نکته که ایمان بدون عمل، هیچ ارزشی ندارد. - مضمون توحیدی دارد و به این نکته اشاره می‌کند که خداوند با ایجاد نظام واحد در هستی، بر یگانگی ذات خود گواهی می‌دهد.
مسجد میرنطنز 	اواخر دوره سلجوقی	نسخ	- آیات ۱۱۴ و ۱۱۵ سوره هود	- اشاره به اهمیت فوق‌العاده نماز و اشاره به به‌موقع و در وقت مقرر به‌جا آوردن آن.
مسجد حیدریه قزوین 		کوفی، ثلث، نسخ	- آیه ۶۳ سوره فرقان - آیات ۱۸ و ۱۹ سوره آل عمران - کلمه «الله» - اسامی خلفای راشدین	- اشاره به صفات ویژه بندگان خاص خدا. - مضمون توحیدی دارد و به این نکته اشاره می‌کند که خداوند با ایجاد نظام واحد در هستی، بر یگانگی ذات خود گواهی می‌دهد. همچنین، ایمان به عدالت و حکمت خداوند و تسلیم شدن در برابر او.
رباط شرف 	۵۴۹	کوفی ساده و مقعد	- آیات ۲۵۵ و ۲۵۶ سوره بقره - عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله»	- اشاره به اصول دین (توحید، نبوت، معاد) و همچنین آمادگی انسان برای انجام تکالیف الهی. - اشاره به یگانگی خداوند و حضرت محمد فرستاده او.
مقبره پیر حمزه سبزویش 	۵۰۰	نسخ، کوفی	- آیات ۲۱ تا ۲۵ سوره دهر - آیه ۱۸۲ سوره بقره - آیه ۳۰ سوره فصلت	- ذکر پادشاه‌های الهی، اهمیت یاد خدا و اینکه تشکر و قدردانی از تلاش دیگران، یک صفت الهی است. - اشاره به احترام و جایگاه مهم وصیت و اینکه رفع فتنه و اصلاح امور مسلمین، از آن مهم‌تر است. - استقامت و پایداری در ایمان.

محراب	قدمت (ه.ق.)	خط کتیبه	کتیبه‌های دینی	مضمون
مسجد جامع ارومیه 	۶۷۶	کوفی معتد، نسخ، ثلث	- آیه ۲۵۵ و قسمتی از آیه ۲۵۶ سوره «بقره» - آیه ۱ تا ۱۲ سوره «مؤمنون» - آیه ۱۸ سوره «آل عمران» - دو حدیث از پیامبر به خط ثلث؛ قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: أَقْبِلْ عَلَى صَلَاتِكَ وَلَا تُكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ. قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ الصَّلَامُ: كُونُوا فِي الدُّنْيَا أَصْيَافًا وَ اتَّخِذُوا الْمَسَاجِدَ بُيُوتًا.	- اشاره به اصول دین (توحید، نبوت، معاد) و همچنین آمادگی انسان برای انجام تکالیف الهی. - اشاره به صفات ممتاز مؤمنان و پاکدامنی آنها و اهمیت نماز. - مضمون توحیدی دارد و به این نکته اشاره می‌کند که خداوند با ایجاد نظام واحد در هستی، بر یگانگی ذات خود گواهی می‌دهد. - احادیث نبوی در ارتباط با توجه به آخرت و ساخت مساجد.
گنبد علویان 	قرن ۷	ثلث و کوفی مزهر، نسخ	- آیات ۲۵۵ و ۲۵۶ سوره «بقره» - آیات نخستین سوره «انسان»	- اشاره به اصول دین (توحید، نبوت، معاد) و همچنین آمادگی انسان برای انجام تکالیف الهی. - خلقت انسان و هدایت او و عذاب کافران (به عقیده بسیاری از مفسران، این آیه، در شأن و منزلت حضرت علی (ع) و اهل بیت نازل شده است).
مسجد کرمانی 	قرن ۸	ثلث و نسخ	- آیه ۱ تا ۵ سوره «فتح» - آیه ۲۶ سوره عمران - آیه ۶۲ و ۶۳ سوره یونس	- پیروزی مسلمانان (صلح حدیبیه یا فتح مکه)، جایگاه پیامبر، هدایت مؤمنان و ایجاد آرامش برای آنان. - اشاره به قدرت و مالکیت و مشیت الهی. - ذکر ویژگی‌های اولیای خدا و داشتن ایمان و تقوای دائمی.
مسجد جامع بسطام 	۷۰۶	کوفی معتد، کوفی مورق، ثلث	- آیه ۹ و ۱۰ سوره «جمعه» - آیه ۱ تا ۴ سوره «فتح» - آیه ۱۸ و ۱۹ سوره «توبه» - آیه ۱۱۴ سوره «هود» - کلمه «الله»، عبارت «لا إله إلا الله»، «لا إله إلا الله مُحَمَّد رَسُولُ اللَّهِ» و «علی ابن ابی طالب»	- اهمیت نماز جمعه و احکام آن. - پیروزی مسلمانان (صلح حدیبیه یا فتح مکه)، جایگاه پیامبر، هدایت مؤمنان و ایجاد آرامش برای آنان. - اشاره به اهمیت ساخت مسجد و برپایی نماز و پرداخت زکات و ذکر این نکته که ایمان بدون عمل، بیج ارزشی ندارد. - اشاره به اهمیت فوق‌العاده نماز و اشاره به به‌موقع و در وقت مقرر به‌جا آوردن آن. - توحید، نبوت و امامت

ادامه جدول ۲. جزئیات کتیبه‌های محراب‌های مورد مطالعه دوره ایلخانی

محراب	قدمت (ه.ق.)	خط کتیبه	کتیبه‌های دینی	مضمون
مسجد جامع ساوه 	قرن ۷	کوفی بنایی، کوفی مورق، ثلث، نسخ	- آیه ۱ تا ۳ سوره «فتح» - آیه ۲۶ سوره «حج» - آیه ۳۵ سوره «ابراهیم» - آیه ۱ تا ۹ سوره «یس» - آیه ۱۲۵ و ۱۲۶ سوره «بقره»	- پیروزی مسلمانان (صلح حدیبیه یا فتح مکه)، جایگاه پیامبر، هدایت مؤمنان و ایجاد آرامش برای آنان. - دعوت عمومی برای حج. - سیمایی از دعا‌های حضرت ابراهیم است مبنی بر دور ماندن از بت‌پرستی و امن کردن سرزمین خود (امنیت، شرط لازم برای زندگی است). - این سوره، قلب قرآن است و شامل مضامین؛ رسالت پیامبر، شرح هدف نزول قرآن و اشاره به استحکام و کامل بودن آن، توصیف مشرکان. - اشاره به جایگاه حضرت ابراهیم و خانه خدا و اشاره به اهمیت امنیت در جامعه.
ربیعہ خاتون اشترجان 	۷۰۸	ثلث و کوفی مورق	- آیه ۱ تا ۳ و بخشی از آیه ۴ سوره «خلاص» - آیه ۱ تا ۷ سوره «فاتحه» - آیه ۱ تا ۶ سوره «مؤمنون» - حدیثی از پیامبر؛ قال النبی علیه السلام: الدنيا مزرعة الآخرة.	- شامل خالص‌ترین عقاید توحیدی است و خداوند را از داشتن پدر و مادر و یا فرزند و همسر و یا شبیه و شریک، پاک و منزه می‌داند. - حمد و ستایش خداوند، اعتقاد به مبدأ و معاد، عبودیت خدا. - اشاره به صفات برجسته مؤمنان، اهمیت خواندن نماز و پرداختن زکات. - اهمیت معاد و آخرت در احادیث پیامبر (ص).
مقبره پیربکران 	۷۱۲	ثلث، کوفی بنایی	- آیه ۲۵۵ سوره «بقره» - آیه ۱ تا ۴ سوره «انسان» - عبارات «الله اکبر، الحکم الله، الملک الله، الحمد لله».	- اشاره به اصول دین (توحید، نبوت، معاد). - خلقت انسان و هدایت او و عذاب کافران (به عقیده بسیاری از مفسران، این آیه، در شأن و منزلت حضرت علی (ع) و اهل بیت نازل شده است). - حمد و ستایش خداوند
محراب اولجایتو 	۷۱۰	ثلث، کوفی مورق	- احادیثی از پیامبر - عبارت «لا إله إلا الله محمد رسول الله علی ولی الله»	- توحید، نبوت و امامت.

محراب	قدمت (ه.ق.)	خط کتیبه	کتیبه‌های دینی	مضمون
مسجد جامع تبریز 	قرن ۷	کوفی مورق	- آیات ۱ تا ۷ سوره «مؤمنون»	- اشاره به صفات برجسته مؤمنان، اهمیت خواندن نماز و پرداختن زکات.
مسجد جامع اشترجان 	۷۱۵	ثلث، کوفی بنایی	- آیه ۱ تا ۴ سوره انسان - آیه ۱۸ سوره آل عمران - عبارت «سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر» - عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم، اللهم صل علی محمد المصطفی و صل علی علی المرتضی و اصحابه رضوان الله علیهم»	- خلقت انسان و هدایت او و عذاب کافران (به عقیده بسیاری از مفسران، این آیه، در شأن و منزلت حضرت علی (ع) و اهل بیت نازل شده است). - مضمون توحیدی دارد و به این نکته اشاره می‌کند که خداوند با ایجاد نظام واحد در هستی، بر یگانگی ذات خود گواهی می‌دهد. - حمد و ستایش خداوند یکتا. - سلام و درود بر حضرت محمد (ص) و اهل بیت (ع).

(نگارندگان، ۱۳۹۸)

جمله در محراب‌های سلجوقی مسجد جامع برسیان و ایلخانی مسجد جامع بسطام در آیات ۱۸ و ۱۹ سوره توبه مشاهده می‌شود. این آیات برای بنیان مساجد، ۵ صفت بیان می‌کنند؛ شرط اول و دوم: «تنها کسانی مساجد خدا را آباد می‌کنند که ایمان به خدا و روز رستاخیز دارند، شرط سوم و چهارم: نماز را برپا دارند و زکات را بدهند؛ یعنی ایمان آنها به خدا و روز رستاخیز تنها در مرحله ادعا نباشد، بلکه با اعمال پاک خود آن را تأیید کنند، شرط پنجم: و جز از خدا نترسند؛ این گروه که دارای چنین صفاتی هستند، ممکن است هدایت شوند» (همان، ج ۲: ۱۸۶). اسامی و القاب خداوند و احادیث نبوی نیز در محراب‌های دو دوره سلجوقی و ایلخانی به چشم می‌خورند. کتیبه‌های با این مضمون در دوره ایلخانی بیشتر شده و فضاهای زیادی از محراب‌ها را به خود اختصاص داده‌اند.

تفاوت‌ها

در دوره سلجوقی و ایلخانی، دو جهان‌بینی متفاوت، بر جامعه حاکم بوده که به‌نوعی در مضامین کتیبه‌های محراب‌ها نمود یافته‌اند. از مضامین اهل تسنن که بر روی محراب‌های دوره سلجوقی به کار رفته، حدیث عشره مبشره است. این حدیث، منسوب به رسول خدا (ص) و از جمله متون مهم و مشهور

مفاهیم مربوط به نماز و فریعات آن، در اغلب محراب‌ها به‌کار رفته‌اند؛ مثلاً آیات ۷۶ تا ۷۸ سوره حج در محراب مسجد اردستان، آیات ۷۸ تا ۸۰ سوره اسراء در محراب مسجد جامع زواره مربوط به دوره سلجوقی و آیات ۱ تا ۷ و ۱۲ سوره مؤمنون در محراب ربیع خاتون و محراب مسجد جامع تبریز و آیات ۱۱۴ و ۱۱۵ هود در محراب‌های میرنطنز و مسجد جامع ساوه و آیات ۱۸ و ۱۹ سوره توبه به‌طور مفصل در محراب‌های مسجد جامع بسطام، برسیان و زواره، به جایگاه و اهمیت نماز پرداخته و جزئیاتی را در این رابطه تشریح کرده‌اند (شکل ۱). در آیات ۱ تا ۱۲ سوره مؤمنون که در محراب‌های ربیع خاتون، مسجد جامع تبریز و مسجد جامع ارومیه آمده‌اند، صفات برجسته مؤمنان مطرح شده و قبل از هر چیز، به حمد و ستایش خداوند و نماز اشاره داشته و می‌گویند: «الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ» (مؤمنون: ۲) (آنها که در نمازشان خشوع دارند) و دومین صفت بعد از صفت خشوع در نماز برای مؤمنان، بیان هدف‌دار بودن اعمال مؤمنان است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۳: ۲۴۱) (شکل ۲). در محراب‌ها در کنار اهمیت برپایی نماز، به اهمیت ساخت مساجد نیز اشاره شده است؛ این مسئله به روشنی، در محراب‌های هر دو دوره از

در حدیث و کلام اهل سنت بوده که در آن پیامبر، دست‌یابی ده تن از صحابه خود را به بهشت پیش‌گویی کرده است. این حدیث به صورت کامل، در محراب مسجد جامع گلپایگان اجرا شده است. همچنین در بعضی موارد، مضامین مرتبط با

شکل ۱. محراب مسجد جامع بسطام، آیات ۱۸ و ۱۹ سوره توبه (نگارندگان، ۱۳۹۷)

شکل ۲. قسمتی از کتیبه‌های محراب مسجد جامع تبریز، آیات ۱ تا ۷ سوره مؤمنون (نگارندگان، ۱۳۹۷)

شکل ۳. کتیبه‌های مسجد جامع گلپایگان (نگارندگان، ۱۳۹۷)

شکل ۴. محراب مسجد جامع بسطام، عبارات «لا اله الا الله محمد رسول الله و علی بن ابی طالب» در داخل دو کادر مستطیلی شکل، سمت راست (نگارندگان، ۱۳۹۷)

اهل سنت؛ از جمله اسامی خلفای راشدین، در محراب‌های دوره سلجوقی دیده شده که در دوره‌های بعدی و با رسمی شدن مذهب شیعه، از روی محراب‌ها حذف شده‌اند (شکل ۳). با مقایسه مضامین کتیبه‌های محراب‌های ایلخانی نسبت به دوره سلجوقی، متوجه می‌شویم عناصری که نشانی از مذهب تسنن داشته باشند، حذف شده و به جای آنها، مضامین شیعی به وفور در محراب‌ها دیده می‌شوند. این مضامین علاوه بر اسامی و القاب حضرت علی بن ابی طالب، نخستین امام شیعیان، در مفاهیم آیاتی که منسوب به اهل بیت (ع) بوده، دیده می‌شوند. آیات ۱ تا ۴ سوره انسان که به عقیده بسیاری از مفسران اهل تسنن و تشیع، در شأن و منزلت حضرت علی و اهل بیت (ع) نازل شده (امینی، ۱۳۶۸: ۱۰۷)، از پر تکرارترین مضامین استفاده‌شده در کتیبه‌های محراب‌ها بوده که قطعاً در ارتباط با اعتقادات شیعی گرایانه این دوره انتخاب شده‌اند (شکل‌های ۴ و ۵). این آیات، در محراب‌های گنبد علویان، پیربکران و محراب مسجد جامع اشترجان به کار رفته‌اند. مضامین شیعی مانند؛ «علی بن ابی طالب» در محراب مسجد جامع بسطام، «علی ولی الله» در محراب اولجایتو و عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم، اللهم صل علی محمد المصطفی و صل علی علی المرتضی و اصحابه رضوان الله علیهم» در محراب مسجد جامع اشترجان متجلی شده‌اند. در قسمت‌هایی از محراب‌های مورد مطالعه ایلخانی مانند؛ مسجد جامع بسطام، محراب اولجایتو و مسجد جامع اشترجان، اسامی متبرکه «الله»، «محمد رسول الله» و «علی (ع)» در کنار هم به کار رفته که حامل پیام‌های توحید، نبوت و امامت هستند (شکل ۴).

کاربرد این اسما در کنار هم در محراب‌ها از نظر عرفانی، نشانه‌ای از ولایت معنوی خدا و اولیای الهی و هدایت باطنی و ظاهری اهل طریقت است. اتحاد میان شریعت، طریقت و حقیقت که از مسائل مهم در عرفان نظری بوده، در این

شکل ۵. محراب بقعه پیربکران، کتیبه حاشیه دوم شامل آیات ۱ تا ۴ سوره انسان، سمت چپ (نگارندگان، ۱۳۹۷)

ساختمان می‌افزاید و این زیبایی آفریده‌شده انسان را به یاد عظمت و زیبایی حضور خداوند می‌اندازد (حمزه‌نژاد، ۱۳۹۰: ۱۱۸). این رنگ، در محراب‌های مسجد جامع ارومیه، مسجد جامع ساوه، مقبره پیربکران، ربیعه خاتون، محراب اولجایتو و مسجد جامع اشترجان به کار رفته که در محراب‌های مسجد جامع ارومیه و ساوه با رنگ سبز که نشانگر تأثیر عقاید شیعی بوده (کربن، ۱۳۸۲: ۲۵۲-۲۵۰)، تلفیق و آمیزش متناسبی یافته است. در شکل ۶، تفاوت‌ها و تشابهات مضامین به کار رفته در کتیبه‌های محراب‌های دو دوره مورد مطالعه مشاهده می‌شوند.

برای درک بهتر موضوع، مضامین به کار رفته در محراب‌های مورد مطالعه را می‌توان به دسته‌های کلی‌تر نیز تقسیم کرد که بر این اساس در دوره سلجوقی، مضامین مربوط به نماز و زکات، مبدأشناسی (توحید) و رسالت (نبوت)، بیشترین کاربرد را در بین مضامین مختلف دارا هستند و در دوره ایلخانی، مبدأشناسی (توحید)، مضامین شیعی و رسالت (نبوت)، بیش از هر مضمون دیگری در محراب‌ها استفاده شده است (شکل ۷). همچنین در دوره ایلخانی، مضامین مربوط به اهل تسنن کاملاً حذف شده و مضامین شیعی به‌صورت چشمگیر، جایگزین آن شده‌اند (شکل‌های ۸ و ۹). با مقایسه مضامین مختلف به کار رفته در کتیبه‌های محراب‌های دو دوره سلجوقی و ایلخانی، می‌توان پی برد که محراب‌ها با وجود اینکه مقدس‌ترین و نمادی‌ترین عناصر در بناهای مذهبی هستند و روند تغییر و تحولات تزئینات آنها

محراب‌ها جلوه‌گر شده است. همچنین، مضامین قرآن با مفهوم توحید، خداشناسی، تسبیح و تقرب، نسبت به محراب‌های دوره سلجوقی، افزایش چشمگیری یافته که جزئیات آن در ادامه خواهند آمد. از آیاتی که در محراب‌های دوره ایلخانی به‌وفور دیده شده ولی در محراب‌های دوره سلجوقی وجود ندارند، مفاهیمی در وصف پیروزی‌های مسلمانان و شکست دشمنان اسلام بوده که با ذکر مصداق‌هایی به توصیف آنها می‌پردازند؛ مثلاً آیات ۱ تا ۵ سوره فتح، در محراب‌های مسجد جامع ساوه، مسجد جامع بسطام و مسجد کرمانی مشاهده می‌شوند که عمده مطالب آنها در مورد فتح مکه و صلح حدیبیه، بیعت رضوان، کارشکنی منافقان و کسانی که از جهاد تخلف کردند و در پایان، سیمایی از یاران پیامبر اکرم (ص) است (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۹: ۱۱۱).

رنگ زمینه کتیبه‌های محراب‌های دو دوره مورد مطالعه، تفاوت بسیاری با یکدیگر دارند؛ در حالی که زمینه محراب‌های دوره سلجوقی، نارنجی، قهوه‌ای و بی‌رنگ است، اکثر محراب‌های دوره ایلخانی، رنگ‌آمیزی آبی (چه لاجوردی و چه فیروزه‌ای) دارند. استفاده از این رنگ در تزئینات مساجد و مقابر بعد از گسترش عرفان و تصوف، در دوره ایلخانی همه‌گیر شد و در دوران تیموری و صفوی به اوج خود رسید. رنگ‌آمیزی کتیبه‌های محراب‌های مورد مطالعه با رنگ‌های سرد و آرام، نوعی فضای معنوی پدید آورده که به‌نوعی ریشه در گسترش فقر، انزواطلبی و مرگ‌اندیشی که از آثار روانی حملات مغولان است، دارد. تأثیر رنگ آبی، بر ویژگی‌های تشبیهی و جمالی

- احادیث با مضامین اهل سنت
مانند حدیث عشره مبشره
- کاربرد کم‌رنگ مفاهیم قرآنی با
مایه‌های عرفانی
- رنگ زمینه کتیبه‌ها: نارنجی، زرد،
قهوه‌ای و فقط یک مورد آبی

- کاربرد پررنگ مفاهیم قرآنی با مضامین عرفانی
مانند توحید و خداشناسی
- کاربرد مضامین شیعی مانند القاب و اسامی حضرت
علی (ع) و آیاتی که در شأن و منزلت اهل بیت هستند
- مضامینی در مورد فتح و پیروزی مسلمانان
- کاربرد گسترده رنگ آبی (فیروزه‌ای و لاجوردی)
در زمینه کتیبه‌ها و ظهور رنگ سبز

- جایگاه و اهمیت نماز و به‌جا آوردن
آن در وقت مقرر
- پرداخت زکات
- اهمیت ساخت مساجد
- توحید و یکتاپرستی
- معاد
- عدل
- حمد و ستایش خداوند
- ذکر ویژگی‌های مؤمنان
- اسامی و القاب الهی
- احادیث پیامبر (ص) و
اسامی و القاب ایشان
- استفاده از انواع خط کوفی
ثلث و نسخ

تشابهات
مضامین
کتیبه‌های
محراب‌های
دو دوره

تفاوت‌های محراب‌های دوره سلجوقی

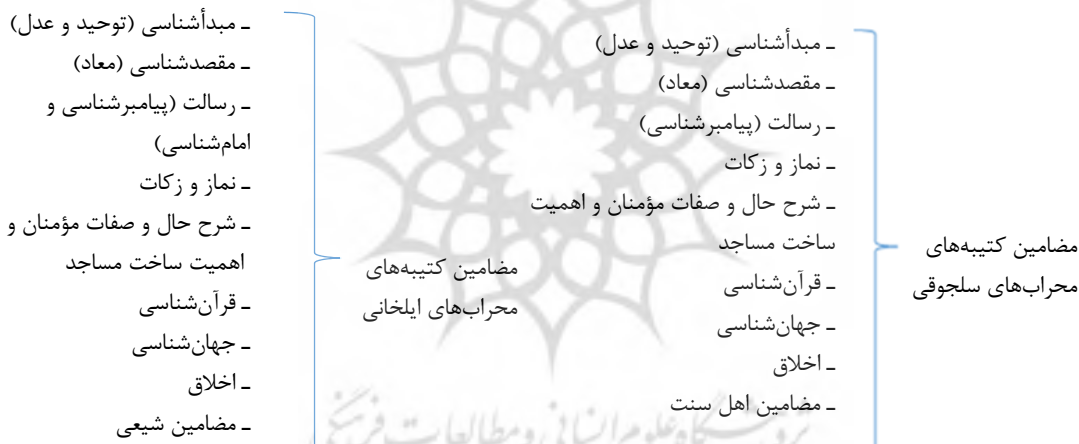
تفاوت‌های محراب‌های دوره ایلخانی

شکل ۶. تفاوت‌ها و تشابهات مضامین به کار رفته در کتیبه‌های محراب‌های سلجوقی و ایلخانی (نگارندگان)

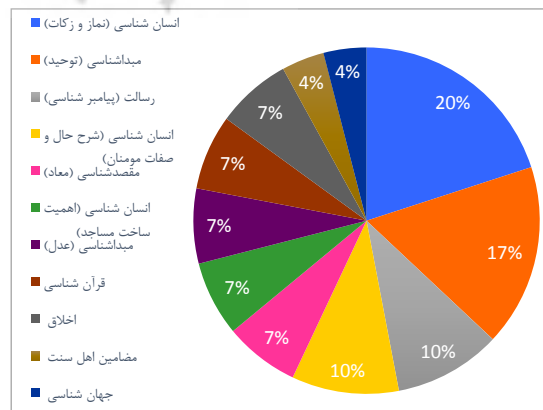
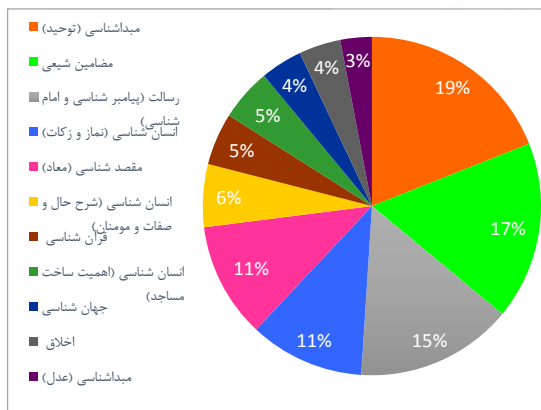

بسیار کند صورت می‌گیرد، اما عقاید و اندیشه‌های حاکم بر دو دوره سلجوقی و ایلخانی در این کتیبه‌ها آشکار شده‌اند. برخی از مضامین همچون؛ مبدأشناسی (توحید و عدل) و مضامین مرتبط با برپایی نماز و ساخت مساجد، در هر دو دوره مشاهده می‌شوند. مضامین مرتبط با نماز و زکات، توحید، نبوت و اهمیت ساخت مساجد، در دوره سلجوقی بیشتر از سایر مضامین به کار رفته و اکثر فضاها را به خود اختصاص داده‌اند. ترکان سلجوقی پس از تسلط بر ایران، برای کسب مشروعیت سیاسی از جانب خلیفه عباسی و کسب مقبولیت در میان مردم ایران، در جهت احیای قدرت ضعیف‌شده خلیفه و مذهب تسنن اقدام کردند. سلاطین سلجوقی و وزرای ایرانی آنان در راستای این هدف، به تعصبات مذهبی متوسل شده؛ بدین ترتیب در اوایل دوره سلجوقی، شیعیان در تنگنا و محدودیت قرار گرفته، آنان حتی در تشکیل حلقه‌های درس و تعالیم اصول و عقاید مذهب خود محدود

شدند. راوندی می‌نویسد؛ «از هفتاد و دو فرقه طوایف اسلام، هیچ را ملحد نشاید خواند و لعنت نشاید کرد؛ الا رافضی را که ایشان اهل قبله ما نیستند» (۱۳۶۴: ۳۹۴). به‌طور کلی در زمان حکومت سه سلطان اولیه سلاجقه یعنی؛ طغرل بیگ (۴۵۵-۴۲۹ ه.ق.)، آلب ارسلان (۴۶۵-۴۵۵ ه.ق.) و ملکشاه (۴۸۵-۴۶۵ ه.ق.)، عرصه بر شیعیان بسیار سخت بود، اما بعد از ملکشاه سلجوقی، اوضاع شیعیان کمی بهبود یافت و حضور آنان در دربار سلجوقی پررنگ‌تر شد؛ ولی همچنان در این دوره، مذهب غالب و تحت حمایت حکومت، تسنن بود و تعامل با مذهب شیعه در اواخر این دوره، بیشتر برای نیل به اهداف سیاسی و یکپارچگی حکومت صورت می‌گرفت (زبرجدی و یوسفی‌فر، ۱۳۹۶: ۲۶). در واقع، وجود کتیبه‌هایی با مضامین اهل سنت در محراب‌ها، نوعی نقش رسانه‌ای داشته که حاکمیت و تسلط این مذهب را بر جامعه یادآور می‌شده است. در محراب‌های دوره ایلخانی، مضامین قرآنی با مفاهیم

شکل ۷. دسته‌بندی کلی مضامین به کار رفته در کتیبه‌های محراب‌های دو دوره مورد مطالعه (نگارندگان)

شکل‌های ۸ و ۹. میزان درصد مضامین مختلف دینی استفاده‌شده در محراب‌های گنجی دوره سلجوقی (سمت راست) و دوره ایلخانی (سمت چپ) (نگارندگان، ۱۳۹۸)

که آمیخته‌ای از هر دو بودند (بیانی، ۱۳۷۱: ۶۶۹). همگرایی تصوف و تشیع در دوره ایلخانی، ناشی از سقوط خلافت عباسی در سال ۶۵۶ ه.ق. و ضعیف شدن قدرت حکومتی و سلطه اهل تسنن و در نتیجه، آزادی مردم در انتخاب مذهب و مسلک دلخواه خود بود. از سوی دیگر، سلاطین ایلخانی مغول نیز در سده‌های هفتم و هشتم هجری همانند مذهب تشیع، سهمی بسزا در ترویج عرفان و تصوف و تکریم ارباب و مشایخ صوفیه داشته‌اند (کیانی، ۱۳۸۰: ۲۳۴). به این ترتیب پس از حملات مغولان، انحلال خلافت عباسی و اسماعیلیه و ضعف مذهب تسنن، جهان‌بینی جدیدی در سرزمین‌های تحت تسلط ایلخانان در محدوده ایران فرهنگی غالب شد که در دوره‌های تیموری و صفوی به اوج خود رسید. همچنین در این دوره، عبارات مرتبط با اهل سنت که در محراب‌های دوره سلجوقی رایج بوده، حذف و مضامین شیعی جایگزین آن شده‌اند. در محراب‌ها، سایر نقوش و تزئینات نیز در ارتباط و حول محور مضامین کتیبه‌ای بوده و به‌نوعی این تزئینات به یکدیگر، جنبه اعتدال بخشیده‌اند؛ برای مثال، نقوش پیچ در پیچ اسلیمی، تکمیل‌کننده اهداف معنوی هنرمندان در انتقال اندیشه‌های خود به ما هستند. در محراب‌های دوره ایلخانی، کتیبه‌ها در زمینه آبی لاجوردی و فیروزه‌ای کار شده که در هنر اسلامی، دارای نماد و رمز هستند؛ این رنگ‌ها هم در تصوف و هم در عرفان نظری و ادبیات عرفانی، دارای جایگاه ویژه‌ای بوده و نشانی از وحدت وجود و همچنین بهشت هستند. کاربرد این رنگ در فرورفتگی محراب‌های ایلخانی سبب شده فضایی پدید آید که نمازگزار خود را در حین عبادت در فضایی قدسی بیابد و درک واقعیت فرازمینی مسجد را برای او ساده‌تر نماید. بدین ترتیب، مضامین متنوع کتیبه‌های محراب‌های دوران سلجوقی و ایلخانی، همگام با آرا و عقاید مذهبی غالب بر جامعه خود، ترکیبی موزون و هماهنگ با یکدیگر داشته‌اند.

عرفانی توحیدی، مضامین شیعی و نبوت ظهور یافته و با یکدیگر ترکیب شده‌اند. توحید، اصلی‌ترین شعار و پایه و اساس دین اسلام بوده و در عرفان نیز دارای جایگاه ویژه‌ای است. عرفان نظری، از دو رکن اساسی تشکیل می‌شود؛ خداشناسی (توحید) و انسان‌شناسی. سایر مباحث عظیم و گسترده عرفان، از تبعات این دو موضوع هستند. به بیان دیگر، سراسر عرفان نظری را «الله و خلیفه الله» یا «خدا و خداگونه» یا «توحید و موحد» تشکیل می‌دهند (علیزاده و مبلغ، ۱۳۸۸: ۶۱ و ۶۲). در کنار آیات با مفاهیم توحیدی، محراب‌ها به اسامی متبرکه «حضرت محمد (ص)»، «حضرت علی» و احادیثی از پیامبر مزین شده که حامل پیام‌های «توحید»، «نبوت» و «امامت» هستند. وجود عبارات و اسامی متبرکه «الله»، «محمد رسول‌الله» و «علی» از نظر عرفانی، نشانه‌ای از ولایت معنوی خدا و اولیای الهی و هدایت باطنی و ظاهری اهل طریقت است. اتحاد میان «شریعت»، «طریقت» و «حقیقت»، از مسائل مهم عرفانی بوده که بعد از رواج تصوف و تشیع در دوره ایلخانی، در قسمت‌هایی از محراب‌های مساجد به‌عنوان مقدس‌ترین عنصر مسجد تجلی یافته است. هدف اصلی مضامین مربوط به پیروزی مسلمانان که بر روی محراب‌های ایلخانی کار شده، قطعاً فقط بازگویی پیروزی‌های جنگ نیست. کتیبه‌هایی با مضمون جنگ و پیروزی مسلمانان در این محراب‌ها، بی‌ارتباط با جایگاه قرارگیری آنها در محراب‌ها که محل حرب انسان با نفس اماره است، نبوده و انتخاب آنها هدفمند بوده است. در عرفان و تصوف اسلامی نیز عرفا برای بیان اندیشه خود، از قرآن و حدیث و در تمثیلات خویش، از سیرت پیغمبر و اخبار و قصص انبیا یاری جسته‌اند (محمدی، ۱۳۷۶: ۱۴). جامعه دوره ایلخانی نیز از لحاظ ارتباط میان تصوف و تشیع، دارای خصلت‌های ویژه‌ای بود؛ در واقع، این دو آیین با از دست دادن جهات ممیزه خود و با افزوده شدن عنصر فلسفی به هر دو، با یکدیگر ترکیب شده و برای نخستین بار در تاریخ تصوف و تشیع، نمونه‌هایی از جنبش فکری به وجود آمد

نتیجه‌گیری

محراب، یکی از عناصر مهم در معماری مساجد بوده که جنبه مذهبی داشته و دارای تقدس خاصی است که هنرمندان ایرانی آن را مانند دیگر اجزای بنا، عرصه هنرنمایی خود قرار داده؛ به همین دلیل، محراب‌ها از تنوع بی‌نظیری برخوردار شدند. کتیبه‌های محراب‌ها، صرفاً بر اساس سلیقه و میل باطنی هنرمندان و یا سفارش‌دهندگان انتخاب نمی‌شدند، بلکه این انتخاب‌ها، با جریان‌های مختلف اعتقادی و مذهبی جامعه متناسب بوده و در کنار جنبه نمادین، به‌نوعی نقش رسانه‌ای نیز داشته‌اند. بر همین اساس، مطالعه، تطبیق و تحلیل‌های صورت‌گرفته در این پژوهش نشان داده علاوه بر اشتراکات در مضامین دینی کتیبه‌های محراب‌های دو دوره سلجوقی و ایلخانی، تفاوت‌های زیادی نیز در آنها دیده می‌شوند. پاره‌ای از مضامین مانند؛ توحید و عدل (مبدأشناسی) و مضامین

مربوط به قرآن‌شناسی و اخلاق که مختص هیچ فرقه و مذهب خاصی نبوده و از اصول کلی اسلام به‌شمار می‌روند و برخی از مضامین فرایض دینی مانند؛ اهمیت برپایی نماز، پرداخت زکات، ساخت مساجد و شرح حال مؤمنان که در ارتباط با جایگاه آنها یعنی محراب انتخاب شده، با شدت کم و زیاد در هر دو دوره مشاهده می‌شوند؛ با این تفاوت که مضامین مرتبط با نماز و زکات در محراب‌های دوره سلجوقی، در اکثریت بوده و آیات و مضامین قرآنی حاوی مفاهیم عرفانی- شیعی در محراب‌های دوره ایلخانی نسبت به دوره سلجوقی بیشتر شده و طبق نتایج به‌دست آمده، بیشترین مضامین را به خود اختصاص داده‌اند. برخی دیگر از مضامین کتیبه‌ها، تنها در یکی از دوره‌های مورد مطالعه دیده شده که متأثر از جهان‌بینی و اندیشه‌های حاکم بر جامعه آن دوره هستند. در محراب‌های دوره سلجوقی، مضامین مرتبط با اهل سنت مانند اسامی خلفای راشدین و احادیثی مانند عشره مبشره دیده شده که در کتیبه‌های محراب‌های دوره ایلخانی، جای خود را به مضامین عرفانی- شیعی داده‌اند. رنگ زمینه کتیبه‌ها و همچنین رنگ‌آمیزی حروف در محراب‌های دو دوره، تفاوت زیادی با یکدیگر دارند؛ به این صورت که زمینه محراب‌های دوره سلجوقی، نارنجی، قهوه‌ای و بی‌رنگ است، اما اکثر محراب‌های دوره ایلخانی، رنگ‌آمیزی آبی (چه لاجوردی و چه فیروزه‌ای) داشته و در مواردی به تأثر از اندیشه‌های شیعی، همراه با رنگ سبز دیده می‌شوند. کاربرد رنگ آبی در تزئینات معماری دوره ایلخانی هم‌زمان با فراگیر شدن عرفان و تصوف، معمول شد و استفاده از آن در زمینه کتیبه‌های حاوی مضامین عرفانی- شیعی محراب‌ها، نوعی فضای آرام و معنوی پدید آورده که در ارتباط مستقیم با آثار روانی حملات مغولان و گسترش فقر، عزلت و انزواطلبی و مرگ‌اندیشی در سطح جامعه بوده است و به‌نوعی درک واقعیت فزاینده مساجد و محراب را در جامعه ایلخانی برای نمازگزاران، ساده‌تر می‌نماید.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم (۱۳۸۵). ترجمه حسین استاد ولی، قم: اسوه.
- امینی، عبدالحسین (۱۳۶۸). الغدیر. ترجمه جلال‌الدین فارسی، محمد شریف رازی، محمدتقی واحدی و دیگران، چاپ اول، جلد ۳، تهران: کتابخانه بزرگ اسلامی.
- انصاری، جمال (۱۳۶۶). گچ‌بری دوران ساسانی و تأثیر آن در هنرهای اسلامی. فصلنامه هنر، سال دوم (۱۳)، ۳۷۳-۳۱۸.
- اتینگهاوزن، ریچارد و گرابر، الگ (۱۳۹۰). هنر و معماری اسلامی. ترجمه یعقوب آژند، چاپ هشتم، تهران: سمت.
- ایروین، روبرت (۱۳۸۹). هنر اسلامی. ترجمه رؤیا آزادفر، چاپ اول، تهران: سوره مهر.
- بلخاری، حسن (۱۳۹۰). مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی. چاپ دوم، تهران: سوره مهر.
- بورکھت، تیتوس (۱۳۶۵). هنر اسلامی زبان و بیان. ترجمه مسعود رجب‌نیا، چاپ اول، تهران: سروش.
- بیانی، شیرین (۱۳۷۱). دین و دولت در عهد مغول. چاپ دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- پوپ، آرتور اپهام (۱۳۹۳). معماری ایران. ترجمه غلامحسین صدر افشاری، چاپ دهم، تهران: فرهنگستان.
- جوادی، آسیه (۱۳۶۳). معماری ایران به قلم ۳۳ پژوهشگر ایرانی. چاپ اول، جلد دوم، تهران: خورشید.
- حمزه‌نژاد، مهدی (۱۳۹۰). "اصول مفهومی و راهبردهای کاربردی در طراحی معماری بناهای مذهبی در نگرش شیعه". رساله دکتری، معماری. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). لغت‌نامه دهخدا. چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان (۱۳۶۴). راحة الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق. تصحیح محمد اقبال، حواشی و فهرس محتبی مینوی، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- زبرجدی، نیره و یوسفی‌فر، شهرام (۱۳۹۶). حضور شیعیان در مناصب سیاسی- اداری سلجوقیان. فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال هشتم (۲۹)، ۴۶-۲۳.
- سجادی، علی (۱۳۷۶). سیر تحول محراب در معماری اسلامی از آغاز تا حمله مغول. چاپ اول، تهران: میراث فرهنگی.
- شکفته، عاطفه (۱۳۹۴). مضمون کتیبه‌های قرآنی در محراب‌های گچی عصر ایلخانان. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال سوم (۸)، ۱۲۲-۱۰۴.

- شیخی، علیرضا و آشوری، محمدتقی (۱۳۹۳). تداوم نقش مایه‌های ساسانی در تحلیل سه اثر گچ‌بری دوره سلجوقی (مطالعه موردی: محراب‌های رباط شرف و مسجد گنبد سنگان). دو فصلنامه علمی - پژوهشی نامه هنرهای تجسمی و کاربردی، سال هفتم (۱۳)، ۸۰-۶۱.
- صاحبی بزاز، منصوره (۱۳۸۹). خط و مضمون در کتیبه‌های محراب‌های گچ‌بری بناهای سلجوقی. دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، ۷ (۱۳)، ۸۷-۶۹.
- صالحی کاخکی، احمد و تقوی‌نژاد، بهاره (۱۳۹۶). پژوهشی بر کاربرد یک فرم تزئینی در کتیبه‌نگاری محراب‌های گچ‌بری قرن ششم تا هشتم هجری در ایران. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال پنجم (۱۵)، ۷۴-۵۵.
- صحراگرد، مهدی (۱۳۹۲). کتیبه‌های مسجد گوهرشاد. چاپ اول، مشهد: آستان قدس رضوی.
- طباطبائی، سید محمد (۱۳۶۷). المیزان فی التفسیر القرآن. ترجمه ناصر مکارم شیرازی و دیگران، چاپ ششم، جلد دوم، تهران: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی، مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- علیزاده، بیوک و مبلغ، سید مرتضی (۱۳۸۸). ویژگی‌های اصلی انسان کامل از منظر عرفان. پژوهشنامه عرفان، ۱ (۱)، ۸۰-۶۱.
- فضائی، حبیب‌الله (۱۳۸۴). تعلیم خط. چاپ هشتم، تهران: سروش.
- فغفوری، رباب و بلخاری قهی، حسن (۱۳۹۵). نمود کتیبه‌های معماری در نگاره‌های ایرانی، تحلیلی بر نمونه‌های مکتب هرات و آثار بهزاد. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال چهارم (۱۳)، ۱۳۱-۱۱۲.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۸). تفسیر نور. چاپ اول، جلد نهم، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- _____ (۱۳۸۸). تفسیر نور. چاپ اول، جلد دهم، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- کربن، هانری (۱۳۸۲). آفاق تفکر معنوی در عرفان ایرانی. ترجمه داریوش شایگان و باقر پرهام، چاپ اول، تهران: پژوهش.
- کیانی، محسن (۱۳۸۰). تاریخ خانقاه در ایران. چاپ دوم، تهران: طهوری.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۸۹). تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی. چاپ دوازدهم، تهران: سمت.
- گدار، آندره؛ ویدا، گدار؛ سیرو، ماکسیم و دیگران (۱۳۸۸). آثار ایران. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، چاپ پنجم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- محمدی، احمد (۱۳۷۶). اصول و مبانی تصوف و عرفان. چاپ اول، تهران: زرین.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). برگزیده تفسیر نمونه. تنظیم احمد علی بابایی، چاپ دوم، جلد یک، تهران: دارالکتب اسلامی.
- _____ (۱۳۸۶). برگزیده تفسیر نمونه. تنظیم احمد علی بابایی، چاپ دوم، جلد دوم، تهران: دارالکتب اسلامی.
- _____ (۱۳۸۶). برگزیده تفسیر نمونه. تنظیم احمد علی بابایی، چاپ دوم، جلد سوم، تهران: دارالکتب اسلامی.
- مهدی‌نژاد مقدم، لاله و گودرزی، مصطفی (۱۳۹۳). محراب و نقوش به‌کار رفته در آن (دوره سلجوقی و ایلخانی). فصلنامه علمی پژوهشی هنرهای تجسمی نقش‌مایه، سال هشتم (۱۹)، ۱۸-۷.
- نقیب اصفهانی، شادی؛ ناظری، افسانه و پدارم، بهنام (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی فرم نقش‌مایه‌های چهار محراب دوره ایلخانی در استان اصفهان (اولجایتو، مقبره پیربکران، مسجد جامع اشترجان، مسجد جامع هفتشویه). دو فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر، سال ششم (۱۲)، ۱۴-۱.
- هیلن براند، روبرت (۱۳۹۱). معماری اسلامی. ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، چاپ ششم، تهران: روزنه.

Received: 2019/02/19

Accepted: 2019/11/16

A Comparative Study of Religious Themes in Inscriptions of Plasterwork Mihrabs during the Seljuq and Ilkhani Periods

Farzad Feizi Karim Hajizadeh* Sara Sadeghi**

5

Abstract

Over the history, social, political and religious changes have been best manifested in the art and architecture of that period. Religious inscriptions in different periods reflect the prevailing beliefs and ideas of the society at that period and contain valuable information on the religious, social and cultural conditions of their time. Among the various elements of Islamic architecture, the mihrab as a symbol of the Qibla has always been of interest to artists and adorned with various ornaments, including inscriptions. Most of the studies on the Ilkhani plaster altar have been from the inner and peripheral point of view and the aesthetics of the decorative elements and their classification and the outer point of view has less been addressed due to the phenomenological and rooting causes of these themes on the mihrabs. Accordingly, the present research has been addressed on the comparative analyzing the inscriptions of the plasterwork mihrab of the Seljuq and Ilkhani periods from a content approach (religious themes). The research method was comparative-analytical and data collection tool was field survey and library documents. The results of the research show that the themes of the mihrab inscriptions of the two periods, despite their common platforms in general concepts such as ontology (monotheism and justice) and anthropology (their prayers and zakat and their alterations) have also very differences. These themes are similar to the Sunni themes in many cases (names of Rashid caliphs and Sunni hadiths) in the Seljuq mihrabs and the mystical-shiite themes in the Ilkhani altars that are directly and indirectly appeared in the inscriptions are in harmony with the religious trends that govern their society. In fact, the new worldview of each period has somehow manifested and appeared in the mihrabs inscriptions.

Key words: Plasterwork Mihrab, Religious Inscriptions, Religious Themes, Seljuq Period, Ilkhani Period.

---

* Ph.D. student of Archeology, Department of Literature and Humanities, University of Mohaqeq Ardabili, Ardabil, Iran (corresponding Author).

** Assistant Professor, Department of Literature and Humanities, University of Mohaqeq Ardabili, Ardabil, Iran.

*** Ph.D. student of Archeology, Department of Literature and Humanities, University of Mohaqeq Ardabili, Ardabil, Iran.